

УДК 930.2;929;7.08.04:2014-2023

ПЛЮЩИК Оксана,

кандидат філологічних наук, доцент,
старша наукова співробітниця
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

o.pliushchik@gmail.com**ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>

КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ТА БІОГРАМИ

Проаналізовано репрезентації візуалізованих біограм захисників України періоду російсько-української війни в міському просторі задля формування колективної пам'яті; створення спільних спогадів і певних ритуалів увічнення та вшанування як захисників України, так і осіб, які підтримують Україну в її боротьбі за свободу й незалежність. Розглянуто як різні мистецькі жанри й техніки (встановлення артінсталяцій, написання муралів тощо), так і об'єкти, що містять біограми, оформлені й структуровані в різний спосіб. Зокрема саме такі об'єкти є комемораційними, оскільки мобілізація пам'яті про конкретну подію стає частиною «місць пам'яті». Монтування білбордів, вуличних кубів, стендів, Стін Пам'яті, інсталяцій тощо – усе стає частиною історичної пам'яті, а отже, культурної й колективної. І якщо насамперед мета цих заходів – це нагадування, збереження інформації про осіб і події, які ще тривають, то з часом така практика буде помічною й у меморіалізації загиблих у російсько-українській війні. Також у статті відображено переосмислення підходів щодо маркування в міському просторі образів видатних, відомих із дитинства, осіб, біографія яких подавалася через канонізацію їхніх образів, наприклад, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка.

Констатовано, що в умовах війни біографічний жанр дещо розширює дисциплінарні межі: можливості передання біографічної інформації різними видами мистецтва й об'єктами міського простору сприяють формуванню колективної пам'яті, зберігаючи національну ідентичність і формуючи нові підходи до формування політики пам'яті.

Ключові слова: *колективна пам'ять, політика пам'яті, місця пам'яті, Герої російсько-української війни, біографія у міському просторі, біограма, візуалізація, артоб'єкт, комеморація.*

ПЛЮЩИК Оксана

MEMORY CONSTRUCTION IN THE URBAN SPACE: VISUALIZATION AND BIOGRAMS

The article analyzes the representation of visualized biograms of the defenders of Ukraine during the Russian-Ukrainian war in urban space to form a collective memory; to create common memories and certain rituals of perpetuating and honoring both the defenders of Ukraine and those who support Ukraine in its struggle for freedom and independence. The article considers both different artistic genres and techniques (art installations, murals, etc.) and objects containing biograms, designed and structured in different ways. In particular, such objects are commemorative, as the mobilization of memory about a particular event becomes part of «places of memory». The installation of billboards, street cubes, stands, Walls of Memory, installations, etc. all become part of historical memory, and thus cultural and collective memory. And while the primary purpose of these events is to remind and preserve information about individuals and events that are still ongoing, over time, this practice will also be useful in memorializing those who died in the Russian-Ukrainian war. The article also reflects a rethinking of approaches to marking in urban space the images of prominent people known since childhood, whose biography was presented through the canonization of their images, such as Taras Shevchenko, Lesya Ukrainka, and Ivan Franko.

It is stated that in the conditions of war, the biographical genre somewhat expands the disciplinary boundaries: the possibilities of transmitting biographical information by various types of art and objects of urban space contribute to the formation of collective memory, preserving national identity and forming new approaches to the formation of memory policy.

Keywords: *collective memory, politics of memory, places of memory, Heroes of the Russian-Ukrainian War, biography in urban space, biograms, visualization, art object, commemoration.*

Постановка проблеми. Безперервний процес формування колективної пам'яті, рамки якої за останні десятиліття в європейському й американському дискурсах розширилися, є частиною національної ідентичності, а дискусія продовжується за кількома напрямками: колективна пам'ять – колективне пам'ятання; колективна пам'ять – офіційна історія; колективна – особиста пам'ять. У рецензії на книгу «Memory and Theory in Eastern Europe» (New York, 2013) Роберт Піра акцентує на «бумі» пам'яті, що стає невід'ємною частиною глобалізації, зокрема на теоретичній дискусії щодо неї в гуманітарних і соціальних науках [14]. Отже, на сучасному етапі в Україні стоїть питання не

тільки переосмислення минулого, а найголовніше, – як, формуючи нову національну індивідуальність (безперечно, що виклики війни до цього спонукають і сприяють), зберегти власну ідентичність у її невинному поступі постколоніальних рефлексій. Колективна пам'ять дозволяє спільно уніфікувати історичний досвід, пропрацювати травми минулого з усіма небезпеками, «підводними течіями» тощо, зрештою – спільно виробити й культурну пам'ять.

Колективна пам'ять формується спільним свідомим і власним, індивідуальним досвідом. Пам'ять, як психічний процес, має різні можливості в її збереженні й передачі через різні коди: текстові, візуалізовані, музичні тощо. Наприклад, у «перегляді» культурної пам'яті німецька історикиня Аляйда Ассман [1] звертається до артінсталяцій «митців пам'яті» [1, с. 377], «що взяли пам'ять під свою опіку» [1, с. 376]: Ансельма Кіфера, Зігрида Зігурдсона, подружжя Анни та Патрика Пвар'є, для яких (і не тільки для них) «...мистецтво перетворилося <...> на останній медіум пам'яті в світі, що позбавився цієї пам'яті» й «...вони рефлексують щодо принципово ускладненої ситуації пам'яті за доби індустріальної масової культури з її електронними техніками збереження та циркуляції» [1, с. 376]. На думку науковиці, пам'ять втрачає культурну форму й не виконує суспільної функції, вона цілковито зосередилась у мистецтві.

Оскільки типи й види пам'яті визначаються за різними ознаками (історична, національна, колективна/індивідуальна, культурна, офіційна й ін.) та дією й впливом (політика пам'яті, травми пам'яті та ін.), то й дослідження проводяться науковцями – представниками різних соціально-гуманітарних наук, як зарубіжними (Аляйда Ассман, Фредерік Бартлетт, Анрі Берра, Вільям Джеймс, Пол Коннертон, П'єр Нора, Поль Рікер, Моріс Хальбвакс та ін.), так і вітчизняними (Володимир Бабка, Степан Балей, Валентина Біляцька, Антон Дробович, Ярослав Калакура, Алла Киридон, Ірина Колесник, Ярослав Поліщук, Оксана Пухонська, Юрій Шаповал та ін.). Одні з останніх публікацій досліджень колективної пам'яті акцентують на сучасних викликах у студіях пам'яті [2; 4; 5;

6; 7; 9; 13], але наразі актуальними стають роботи щодо комеморативних практик, оскільки власне комеморація, охоплюючи насамперед публічний простір, надаватиме можливість переосмислювати сьгоднішні події та особистостей, залучених у них, сприятиме вихованню молодого покоління, а також – актуалізації дослідників у формуванні місць пам'яті та спеціальних ресурсів для збереження пам'яті. Зокрема актуальність теми комеморації варто проявляти не тільки в її дослідженнях, а й у певних діях (бажано, звісно, на державному рівні) – наприклад, у День пам'яті загиблих захисників України, 29 серпня 2023 року, Українським інститутом національної пам'яті ініційовано експертне обговорення підходів до вшанування пам'яті загиблих захисників і збереження пам'яті про війну¹ (обговорення варіанта рекомендацій для місцевих громад), що є важливим етапом у формуванні матеріальних маркерів української ідентичності з метою національної консолідації.

Робота інститутів пам'яті й інституцій (архіви, музеї, бібліотеки тощо), постановка складних проблем у вивченні пам'яті, неоднозначність і велика кількість розвідок, наявність глосаріїв тощо в її вивченні й розумінні як науковців, так і загалу (як-от, наприклад, довідник «Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів» (2013) [12], «Поняття та терміни, які використовуються в роботі з минулим і колективною пам'яттю»² та ін.) спонукають до дослідження колективної пам'яті російсько-української війни через представлення та візуалізацію біографій у міському просторі, зокрема, комунікаційними засобами втілення пам'яттєвого дискурсу та здійснення комеморативних практик. Біографія, що зазвичай не вкладається в один/два

¹ 29 серпня відбулося експертне обговорення підходів до вшанування пам'яті загиблих захисників і збереження пам'яті про війну. Український інститут національної пам'яті. 31.08.2023. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/29-serpnya-vidbulosya-ekspertne-obgovorennya-pidhodiv-do-vshanuvannya-pamyati-zagyblyh-zahysnykiv-i-zberezhennya-pamyati-pro-viynu> .

² Глосарій. Платформа культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво». *Читомо*. URL: <https://pastfutureart.org/glossary/> .

рядки, у обширі міста подається дуже скорочено й тому в статті послуговуємося доволі новим, недостатньо ще визначеним за своїм змістовим наповненням, терміном «біограма» – стислий опис життя за визначеною формою організації матеріалу. Найчастіше біля світлини загиблого зазначена така інформація: дати життя й смерті, кількість років, місце народження, дані про вчинок та ін., тобто, у формі фіксації «...даних біографії в найбільш значимих для суспільної свідомості окресленнях найсуттєвіших ознак і віх життєвого шляху особи»³.

Виклад основного матеріалу. Колективна пам'ять задля збереження подій сучасної війни широко послуговується візуальними й музичними контекстами, що входять у обшир культурної пам'яті. Варто наголосити, що остання формується культурною реальністю, і дуже часто – за допомогою візуальних образів. Війна дала поштовх потужному рухові артivismу – поєднання активізму й арту (мистецтва) – як способу донести світу правду про російську агресію. Митці через емоцію, почуття, емпатію прагнуть вплинути безпосередньо на глядача/слухача з метою підтримати, допомогти й навіть змінити ситуацію в Україні. Інструменти в досягненні таких цілей – у можливостях сучасних жанрів мистецтва й технік: написання муралів, графіті й влучних цитат; організації флешмобів; постановки перформансів; встановлення інсталяцій; формування мемів, переспів народних пісень і аранжування давніх авторських тощо⁴. Феномен культурної пам'яті в межах колективної таким чином безпосередньо конструює ідентичність особистості, є інструментом у

³ Попик В. Віограму – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 125.

⁴ Наприклад, див.: Навіщо потрібно мистецтво в час війни? Українське мистецтво спітає національний візерунок соціальної етики. *ZN,UA*. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/dlja-choho-potribne-mistetstvo-pid-chas-vijni.html>; «Символи єдності». Добірка українських артоб'єктів, створених після 24 лютого. *Суспільне. Культура*. 28.09.2022. URL: <https://suspilne.media/285738-dobirka-ukrainskih-artobektiv-stvorenih-pisla-24-lutogo/>; Голос вулиць і 100 днів війни. Про що кричать мурали та графіті? *LB.ua*. 02.06.2022. URL: https://lb.ua/blog/andrii_darkovich/518764_golos_vulits_i_100_dniv_viyni_pro_shcho.html та ін.

встановленні власного Я-народ серед співвітчизників і зарубіжної спільноти, а отже, формує спільну національну ідентичність.

Однією із форм передачі інформації та її запам'ятовування на даному етапі стала політика пам'яті, що насамперед провадиться державою (наприклад, рішення міських рад щодо встановлення меморіальних дошок, монументів, формування алей, меморіалів тощо). Зокрема, створений у 2006 р. Український інститут національної пам'яті, вирішує поставлені завдання, як-от: «... посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі; реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу...»⁵. У презентації подій політика пам'яті однозначно формуватиме в майбутньому меморіальні практики, оскільки виявлена в соціальному запиті на історичну справедливість – збереження пам'яті про всіх загиблих та її осмислення. Інструменталізація теперішнього через слово, мелодію, образ, зображення, символ тощо, які звучать/ промовляють/ відображають/ символізують на велику аудиторію (на всі країни) й доступні всім, посилює мнемонічний ефект. Політика пам'яті виступає одним із найдієвіших способів у формуванні колективної пам'яті часів війни, оскільки, за словами Олександра Бойка, остання має два рівні в конструюванні: офіційний – регуляцію владою – та неофіційний – керується стихійними суспільними процесами [3, с. 99–100]). У промові на врученні Премії Миру німецьких книгарів 2022 р. письменник Сергій Жадан, який із перших днів військової агресії Росії не тільки мандрує Європою, представляючи Україну, а й часто бував в гарячих точках, не тільки своїм словом підтримує, співчуває, вірить, а й закликає говорити вголос попри тиск преси війни, «Особливо під час війни», оскільки «Сталося так, що багато речей, явищ та понять нині потребують

⁵ Про утворення Українського інституту національної пам'яті. Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2006, №764. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/38711224> .

якщо й не пояснення, то щонайменше нагадування, нового проговорення, нового прийняття»⁶.

Одним із жанрів мистецтва, який представлений у міському просторі періоду російсько-української війни, є інсталяція – художня техніка у візуальному мистецтві, що із застосуванням набору предметів (об'єктів) має на меті передати нову ідею, а отже, змінити сприйняття простору людиною, і в межах якої предмети (речі, матеріали тощо) розміщено в іншому, незвичному, просторовому й змістовому контекстах із певною метою, зокрема, у прагненні увічнити пам'ять загиблих і донести оточенню реалії сучасної війни.

У міському просторі будь-яке конструювання біограм – це фактично інсталяція особистої історії «на люди», коли, побачивши чиєсь зображення, хочеться дізнатися, хто ця людина, чому саме його портрет розмістили (і не маленький) у місті, що він/вона зробили видатного й визначного, чи його історія варта моєї уваги, чи можу я бути кращим, ніж є, чи потрібна моя допомога, а отже, чи зможу змінити світ на краще не тільки для себе, а й для інших тощо.

До Дня пам'яті Героїв Небесної Сотні 20 лютого 2022 року Національний музей Революції Гідності (м. Київ) представив одноденну вуличну інсталяцію «Обірвана кулею мрія». Зазначивши 49 місць, організатори не тільки в біограмах (ім'я, стать, вік, регіон, дата загибелі/ смертельного поранення), а й фрагментарно намагалися відтворити риси героїв. Комемораційна інсталяція передбачала й короткі оповіді про загиблих, і причини, які спонукали їх, беззбройних, ризикнути життям.

Представлена практика й Алеями Героїв (їх часто облаштовують на кладовищах). У межах міського простору вони більш наближені до мешканців міста та їх гостей, оскільки їхні портрети й біограми завжди поруч. Відбувається постійне нагадування, і воно закарбовується насамперед у пам'яті молодшого

⁶ Сергій Жадан. Промова. Премія Миру 2022. *Facebook*.
URL: <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/posts/691954055620281> .

покоління, що для них, зокрема, стає важливим елементом у вихованні. Алея Героїв Приірпіння – на вулиці Котляревського м. Ірпінь – відкрита була 17 жовтня 2015 року на честь воїнів-земляків, які загинули під час російсько-української війни. Це скульптура-інсталяція у формі дерева з металу: Дерево Духу із пластинками-листочками – іменами загиблих воїнів – та дзвіночками, що створюють легкий звук при коливанні повітря – символічний звук-нагадування загиблої душі з потойбіччя. Вздовж алеї були розміщені великі стенди з біографіями й світлинами героїв АТО та Героїв Небесної Сотні – за допомоги мера Ірпеня та кількох місцевих депутатів стало можливим їх вивезення, як української пам'ятки культури та історії, до Національного музею історії України в Київ після свідомого плундрування в лютому 2022 року російськими військами⁷.

Наслідки плундрування місця пам'яті Героїв Небесної Сотні та учасників АТО в м. Ірпінь.

<https://nmiu.org/novyny/2679-do-muzeiu-nadiishly-rozstriliani-rosiianamy-tablytsi-z-alei-heroiv-pryirpinnia>

Інформативною щодо біограм є Алея Героїв⁸ у м. Хмельницький: уздовж Проскурівської, центральної пішохідної вулиці міста, встановлено близько

⁷ До музею надійшли розстріляні росіянами таблиці з Алеї Героїв Приірпіння. *МІСТ. Національний музей історії України*. URL: <http://surl.li/fsrba>.

⁸ «Помоліться і подякуйте». У Хмельницькому з'явилися нові портрети Героїв. *Пишеш ти! Коментує Хмельницький*. 26.03.2022. URL: <http://surl.li/fsqxi>.

180 портретів Героїв Небесної Сотні й загиблих у російсько-українській війні захисників. Ця меморіальна інсталяція з масштабних кубів (їх 45) поповнюється банерами (встановлено вже 24). Алея була облаштована 18 лютого 2022 року до дня Героїв Небесної Сотні й планувалася на тиждень-два, але після вторгнення російських військ місто вирішило її залишити – так вона почала доповнюватися не просто новими кубами й банерами (додалося 12 портретів), а й із метою увічнення пам'яті та як нагадування живим про кожного героя-земляка, який боронив свою землю.

Алея Героїв у м. Хмельницький по центральній пішохідній вулиці
Проскурівській (<https://vsim.ua/Podii/pomolitsya-i-podyakuyte-u-hmelnitskomu-zyavilis-novi-portreti-zahisnik-11547854.html>)

Подібну комеморативну практику перейняла, зокрема, і Волинь: у м. Ковель на пішохідній частині бульвару Лесі Українки в центрі міста у форматі міні-стендів представлено фото 34 земляків, які воювали та загинули в період 2014–2022 рр., а в жовтні 2022 року з'явилися білборди на вулицях міста зі світлинами полеглих у цьому ж році захисників (зазначені тільки дати життя й смерті) з гаслом «Полегли за Україну герої – в наших серцях і пам'яті»⁹.

⁹ У місті на Волині встановили білборди зі світлинами загиблих у війні з Росією захисників. *ВолиньPost*. 14.10.2022. URL: <http://surl.li/fsrep>.

Білборди зі світлинами полеглих воїнів Ковельської територіальної громади на вулицях (<https://www.volynpost.com/news/211476-u-misti-na-volyni-vstanovyly-bigbordy-zi-svitlynamy-zagybylyh-u-vijni-z-rosiieyu-zahysnykiv>)

З нагоди річниці повномасштабного вторгнення в Україну в м. Тернопіль також встановили банери з портретами й іменами загиблих від початку 2014 року (15 кубів – 120 осіб). Після їхнього демонтажу, 28 лютого 2023 року, портрети передано до шкіл і бібліотек із метою використання їх під час тематичних заходів¹⁰. А з нагоди річниці деокупації м. Буча від російських загарбників під час пам'ятних заходів відкрили Алею борців за Незалежність, на якій також розміщено куби з біограмами¹¹.

¹⁰ Фук Р. У Тернополі встановили куби з портретами загиблих Героїв. *ТЕРЕН. Тернопільські новини*. 24.02.2023. URL: https://teren.in.ua/news/u-ternopoli-vstanovili-kubi-z-portretami-zagiblih-geroyiv_395516.html.

¹¹ Нестеренко С. У Бучі відкриють Алею борців за Незалежність. *Твоє місто*. 31.03.2023. URL: https://tvoemisto.tv/news/u-buchi-vidkryyut-aleyu-bortsiv-za-nezalezhnist_146118.html.

Алея Героїв у м. Тернопіль по бульвару Тараса Шевченка
<https://te.20minut.ua/dopomahayemo/miy-sin-zagynuv-a-yogo-foto-ne-nadrukuvali-kudizvertatisya-ternopolya-11772250.html>

У м. Львів вісім родин загиблих військовослужбовців у межах загальноміської акції «Хочу посадити дерево» організували алею та дотрималися структури подання біограми: на кожне «дерево пам'яті» прикріплено іменні металеві таблиці у формі жетонів із зазначенням імен, дат народжень і смерті. Біля Алеї пам'яті Героїв розміщено стенд із іменами та фотографіями, а також – QR-код, який при скануванні надає можливість прочитати більше біографічної інформації про захисників¹².

Оскільки головна функція комеморації – це збереження саме колективної пам'яті, а мілітарні комеморативні практики в сучасних умовах однозначно матимуть продовження в майбутньому, можна сказати, що подібні заходи поширюватимуться Україною (що наразі й відбувається!), і якщо первинна мета – миттєво зафіксувати образи Героїв в пам'яті, то наступна – формування колективної пам'яті з метою створення спільного спогаду й вироблення певних ритуалів (наприклад, 14 жовтня 2018 року на території Міністерства оборони України було відкрито Залу пам'яті, біля якої розміщено Дзвін пам'яті: щоденно

¹² У Львові родичі загиблих військових висадили Алею пам'яті Героїв. *Твоє місто*. 12.05.2023. URL: https://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_rodychi_zagyblyh_viyskovykh_vysadyly_aleyu_pamyati_geroiv_foto_148551.html.

о 8.50 лунає дзвін за кількістю загиблих цього дня з оголошенням імен)¹³. За словами Сергія Жадана, одне з найголовніших завдань України в майбутньому – це проговорення вголос імен загиблих: «Вони мають бути названі. Інакше це буде велика розірваність мови, порожнеча поміж голосів, розлам у пам'яті. Нам знадобиться багато сили та віри, аби говорити про наших загиблих»¹⁴.

Змінилися акценти за період війни й у написанні муралів, які почасти подібні до фотографії, перенесеної на вертикальну поверхню, і зазвичай мають вигляд величезного зображення – їх часто називають «масштабними малюнками». Попри виконання декоративної ролі в прикрашанні одноманітної архітектури з наданням їй індивідуальності, на стінах міст і містечок почали з'являтися й нові герої, найважливіші в історії періоду російсько-української війни. Наприклад, зображення колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона, який відомий своєю активною підтримкою України, – в Одесі (цей мурал радше подібний до графіті)¹⁵ й у Кривому Розі¹⁶. Багато муралів зображують військових ЗСУ або добровольців – їх зазвичай розміщують у рідних місцевостях героїв. Наприклад, зображення Сергія Волинського (псевдонім «Волина») – майора, в. о. командира 36-ї окремої бригади морської піхоти, Героя України, який брав участь у героїчній обороні Маріуполя, – розміщено в місті, де він народився й виріс, – у Полтаві (мурал під назвою «Вірний завжди» створила команда «Містохаб» та художники Андрій Ковтун, Гриша Шоком, Антон Кондрашов)¹⁷.

¹³ Подільська С. Залі пам'яті захисників України – рік! *АРМІЯІNFORM*. 14.10.2019. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/10/14/zali-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-rik/>.

¹⁴ Сергій Жадан. Промова. Премія Миру 2022. *Facebook*. 23.10.2022. URL: <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/posts/691954055620281>.

¹⁵ В Одесі з'явився новий мурал, присвячений Борису Джонсону. *Новини N*. 18.12.2022. URL: <http://surl.li/fsqaw>.

¹⁶ У Кривому Розі можна зробити селфі з Борисом Джонсоном: за ініціативи Гончаренко-центру у місті створили патріотичний мурал. *Еспресо*. 12.08.2022. URL: <http://surl.li/fsqci>.

¹⁷ У Полтаві з'явився мурал, присвячений захиснику Маріуполя «Волині». *КР.UA*. 09.11.2022. URL: <http://surl.li/fsqhh>.

Подібні комеморативні практики відтворюють історичну дійсність у спільних спогадах, часто конструюючи локуси пам'яті в місцях загибелі/ проживання осіб, які відстоювали/ відстоюють незалежність України. Режисер і куратор проєктів City art та ArtUnitedUs, куратор муралів Києва українець Гео Лерос певен, що «вихід» митця в публічний простір збільшує аудиторію та має вплив на маси, оскільки «...стіни – зброя у вихованні людей...»¹⁸.

Під час російсько-української війни переосмислюються й образи визначних осіб, вислови яких (що вже давно стали афоризмами) нагадують про минуле в сучасності, надихають і стимулюють до дій – таким чином біографії відомих осіб формуються іншим сприйняттям тих образів, які відомі з дитинства. Власне, така практика теж стає приналежною до комеморативних з певною метою – меморіалізувати війну. Наприклад, останні десять років у прагненні наблизити Тараса Шевченка до сучасності митці відходять від його загальновідомого портрета в кожусі та смушевій шапці¹⁹. У воєнний період його зображено на муралі як сучасного воїна. Він стає прикладом для наслідування – таким його зобразив художник Роман Бончук у м. Івано-Франківськ: із NLAW (військова зброя) та відомими рядками з поеми «Кавказ»: «Борітеся – поборете, Вам Бог помагає!»²⁰.

¹⁸ Куратор муралів Києва: «Стіни – це зброя у вихованні людей». DW. 25.05.2016. URL: <http://surl.li/fhdhw>.

¹⁹ Федорів І. Шевченко мобілізує. Як Кобзар веде у бій під час революцій і воєн. *Главком*. 09.03.2023. URL: <http://surl.li/fxlqd>.

²⁰ Франківськ через призму наймасштабніших муралів. *FRANKONEWS.IF.UA*. 12.02.2023. URL: <https://frankonews.if.ua/2023/02/12/1frankivsk-cherez-pryzmu-muraliv/>.

Мурал на одному з фасадів будинку м. Івано-Франківськ за адресою вул. Євгена Коновальця, 16 (<https://frankonews.if.ua/2023/02/12/1frankivsk-cherez-pryzmu-muraliv/>)

«Перевдягнені» у форму ЗСУ, зі зброєю в руках і Леся Українка, і Тарас Шевченко – на білбордах Тернопільщини²¹. І хоча цитата, зазначена на борді з письменницею, помилково приписана їй («Лиш боротись – значить жить» – кінцівка поезії Івана Франка «Vivere memento!» (1883)), суть залишається одна: на боротьбу з ворогом, надихаючи сучасників, стають і класики літератури, які жили більше століття тому.

Зміна акценту у відтворенні образів визначних особистостей минулого в сучасному сприйнятті відбулася ще за часів Майдану: «Ікони Революції» – графіті-триптих, створене в ніч 10 лютого 2014 року на фасаді будинку по вулиці Михайла Грушевського, 4. Художник під псевдонімом #Sociopath за допомоги трафарету наніс портрети з цитатами творів: Тараса Шевченка – «Вогонь запеклих не пече», Лесі Українки – «Хто визволиться сам, той буде вільний» та Івана Франка – «Наше все життя – війна». А вже в жовтні 2014 року цьому графіті-триптиху було надано статус пам'ятки історії, що розташована в місці бойових дій і масової загибелі громадян у період Революції Гідності. Після

²¹ 100 днів війни. Інформаційний фронт на бордах. Чесно.
URL: <https://www.chesno.org/post/5210/>.

спроби стерти графіті у вересні 2017 року вже 14 жовтня²² представники громадської організації «Новий вогонь» відновили її – триптих став частиною експозиції Музею Майдану. Щодо зображення, то визначних українських письменників не «перевдягали» в інший одяг, а лишень додали певні атрибути: на всіх портретах коктейлі Молотова, обличчя Шевченка та Лесі Українки прикриті до очей, а на Франкові – шахтарська каска з написами «Я екстреміст!» і «Банду геть!».

Комеморація, як частина формування історичної пам'яті, задіяна в організації меморіалів, монументів, музеїв тощо – вона мобілізує пам'ять про конкретну подію, стає частиною «місць пам'яті». Іноді, якщо вона пов'язана з трагічними подіями, її розглядають і як механізм подолання травми пам'яті. Такими місцями є Стіни Пам'яті, які розміщують як у великих, так і невеличких містах. У листопаді 2016 року в м. Івано-Франківськ, на третю річницю Євромайдану, відкрили Стіну Пам'яті Небесної Сотні (розміщена на адмінбудівлі по вул. М. Грушевського): обриси людських силуетів зі сталі, верхня частина яких – сталева стіна з викарбуваними іменами героїв, датами їх народження та смерті. Поверх силуетів – напис «Той, хто віддав життя та гідність, з якою можеш дивитись собі у вічі»²³.

Звершуючи освячення Стіни Пам'яті 14 жовтня 2020 року в м. Одеса, єпископ Одеський і Балтський Павло звертався до присутніх із проханням промовляти імена загиблих військових, говорити про їхні життя й жертву, яку вони поклали за збереження миру в країні, пам'ятати й молитися за них.

²² «Ікони» Революції гідності відновили без автора малюнків. *Радіо Свобода*. 16.10.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28796182.html>.

²³ Гільшанський Ю. Стіну пам'яті героїв Небесної сотні відкрили в Івано-Франківську (фото). *РепортеР*. 21.11.2016. URL: <https://report.if.ua/lyudy/stinu-pamyati-geroyam-nebesnoyi-sotni-vidkryly-v-ivano-frankivsku-foto/>.

Священнослужитель сподівався, що війна закінчиться, а порожні місця, які залишилися без портретів, не будуть заповнюватися новими²⁴.

Найбільша й найдовша Стіна Пам'яті – на Михайлівській площі. Вона також має порожню секцію, до якої люди можуть самостійно прикріплювати портрети загиблих (відповідно до вимог щодо формату світлин і форми подання біограми на них). Планується після заповнення секції розміщувати нову порожню. Павло Нетьосов, волонтер-організатор цієї Стіни Пам'яті, акцентував, що його група вже має концепцію щодо розміщення всіх наступних фото героїв, яку планують утілити після війни²⁵.

Біля Стіни пам'яті на Михайлівській площі (<https://vechirniy.kyiv.ua/news/70565/>)

Подібна практика вшанування пам'яті загиблих є не лише в обласних містах, вона розгортається й у територіальних громадах різних районів і областей: вони для збереження пам'яті та вшанування загиблих земляків дуже важливі й потрібні в таких локусах. Так, у м. Калущ (Івано-Франківська область) у травні 2021 року до Дня Героїв біля пам'ятника Роману Шухевичу розмістили

²⁴ Харітонова О. В Одесі відкрили стіну пам'яті загиблих українських воїнів. Товариство організації учасників АТО Одещини «Ветеранс хаб Одеса». 15.10.2020. URL: <https://hub.ato.od.ua/2020/10/15/v-odesi-vidkryly-stinu-pam-yati-zagyblyh-ukrayinskyh-voyniv/>.

²⁵ Горлач П. На Стіну Пам'яті на Михайлівській площі люди зможуть самі прикріплювати фото загиблих. *Суспільне. Культура*. 27.09.2022. URL: <https://suspilne.media/286090-na-stinu-pamati-na-mihajlivskij-plosi-ludi-zmozut-sami-prikripluvati-foto-zagiblih/>.

портрети 11 земляків (за сторінками «Книга пам'яті полеглих за Україну» [8]²⁶), загиблих в АТО²⁷. На центральній площі м. Калинівка (Вінницька область, Хмільницький район) у серпні 2021 року, до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України, відкрили Стіну Пам'яті полеглим у російсько-українській війні героям-землякам та військовослужбовцям ВЧ № 131 (її дислокація – в с. Гущинці Калинівського району), яку розмістили на місці совєцького атакізму – районної дошки пошани. Цікавим є застосування ІТ-технології у форматі монумента: цифровий екран з іменами й портретами 31 героя ніби «гортає» сторінки історії та біографії²⁸.

Практика мілітарної комеморації з весни 2022 року продовжується й поширюється не лише на державному рівні, а й на приватному. У лютому 2023 року в м. Павлоград (Дніпропетровщина) на стіні аматорського музею російсько-української війни (Музей війни у «Діда») почали оформлювати Стіну Пам'яті загиблих від 2014 року земляків²⁹. Подію ініціював Анатолій Токарев, відомий павлоградський волонтер із позивним «Дід», зусиллями якого й з'явився цей музей у приватній садибі в 2019 році.

Формат Стіни пам'яті може бути й «разовим»: у центрі м. Львів на Галицькій площі в квітні 2022 року вона була організована американцем Лео Сото з м. Маямі (США, штат Флорида), який спеціально для цього приїхав до

²⁶ «Книга пам'яті полеглих за Україну» заснована 22.07.2014 р. У ній враховані всі бойові та більшість не бойових втрат, яких зазнала Україна в зоні проведення АТО/ООС. Станом на 01.12.2021 р. внесено дані про 4490 загиблих. На сьогодні тимчасово призупинено оновлення та доповнення сторінок.

²⁷ Пилипець У. У Калуші до Дня Героїв оновили стіну пам'яті. *Галицький кореспондент*. 13.05.2021. URL: <https://gk-press.if.ua/u-kalushi-do-dnya-geroyiv-onovyly-stinu-ram-yati/>.

²⁸ У Калинівці відкрили Стіну пам'яті полеглим героям російсько-української війни. *Калинівська міська рада*. 29.08.2021. URL: <https://kalynivska-objednana-gromada.gov.ua/news/1630246598/>.

²⁹ У Павлограді почали оформлювати волонтерську стіну пам'яті загиблих воїнів. *Павлоград.dp.ua*. Незалежний портал. URL: <https://new.xn--80aafeg3bveo.dp.ua/93781/>.

України. Він є засновником некомерційної організації «Фонд “Стіна надії”», яку створив 24 червня 2021 року після трагедії в Серфсайді (передмістя м. Маямі: уночі внаслідок обвалу житлового будинку загинуло близько 100 людей). Знайшовши в мережі Інтернет фотографії загиблих українців, роздрукував і заламінував їх (подібну акцію з ушанування загиблих українців чоловік провів у Вроцлаві), прикріпив штучні квіти й розмістив інсталяцію на уявній стіні – металевій огорожі. Кожен охочий зміг також додати квіти або портрети [11].

Імпровізований меморіал у м. Львів (<https://vechirniy.kyiv.ua/news/66051/>)

У міському просторі Києва «зафіксовано» пам'ять і про світових лідерів, які підтримали Україну в її праві на відстоювання свободи й суверенітету, боротьбу за незалежність. Вони, попри постійну небезпеку для власного життя (з березня 2022 р.), змогли приїхати на територію, охоплену війною, побачити власними очима руйнування в країні внаслідок ворожих атак, поспілкуватися й висловити вдячність за сміливість, рішучість і переконання в правильності дій. У серпні, напередодні 31-ї річниці Незалежності України, на площі Конституції (навпроти будівлі Верховної Ради) з'явилася Алея сміливості. У бруківку площі вмонтовані скляні матові квадрати, на яких – дата початку війни (First call – перший дзвінок), дата відвідування України (Visit), ім'я та прізвище особи, її підпис, а також є QR-код, скануючи який, можна дізнатися інформацію про

людину та її візит. На сайті «Алея героїв підтримки України»³⁰ розміщено відповідні таблички з цією ж інформацією про особу: натиснувши на неї, отримуємо біограму особи, погляди на поточну ситуацію та дії щодо допомоги Україні, а також її портрет і світлини перебування в Україні.

На Алеї сміливості біля Верховної Ради встановили табличку з іменем президента Сполучених Штатів Америки Джозефа Байдена (<https://vechirniy.kyiv.ua/news/78966/>)

Висновки. Отже, представлення біограм із використанням візуалізованих прийомів і форм мистецтва, об'єктів/споруд у міському просторі конструює не традиційну (не лінійну) структуру подання біографії особи, біографії покоління, біографії країни. Відповідні конструкції та організація у міському просторі з можливістю масового доступу моделюють семантичне поле біографії, що в залежності від мети, хронологічного періоду, матеріалу і т. п. можуть змінюватися й набувати інших сенсів – вони стають частиною політики пам'яті. У час російсько-української війни важливо збирати матеріали не лише усної історії, свідчень, публікацій; інформацію в соцмережах, ЗМІ, друкованих виданнях тощо з метою структуризації колективної біографії покоління воєнного періоду, а й фіксувати об'єкти мистецтва, споруди в локальних місцях міст і містечок, що також допомагає створювати нашу спільну біографію, колективний

³⁰ Алея героїв підтримки України. <https://walkofthebrave.com/>.

портрет цього складного періоду. Міський простір, зокрема, виступає тим широко- й легкодоступним майданчиком, який може реалізовувати комеморативні практики, що зазвичай у такому місці масштабні за обсягом і завжди – за значенням і швидким впливом на свідомість і дією на колективну пам'ять. За словами українського історика й політолога Івана Монолатія, «Простір пам'яті є образним окресленням культури, символічним культурним кодом, що репрезентує унікальний індивідуальний досвід біографічної пам'яті» [10]. Оскільки переважна частина людей – із зоровою пам'яттю, важливо насамперед через візуалізацію й емоції зберегти пам'ять у свідомості людини, а також «подавати» більше знаків задля «фіксування» й біографічної пам'яті. Отже, біографічний жанр розширює дисциплінарні межі, зокрема, активно проявлений і в міському просторі, а комеморативні практики в ньому зазнають поширення й актуальності в Україні та видаються перспективними в подальшому вивченні візуалізації та представленні біограм/біографій у контексті колективної пам'яті.

Список використаних джерел та літератури

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Боднар Г. Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2020. Вип. 13. С. 257–288.
3. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 3. Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. С. 93–105.
4. Довгополова О. «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Україна модерна*. 2019. Ч. 26. С. 141–161.
5. Драч О. Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії*. 2019. № 2(9). С. 43–51.
6. Ільїн В. В. Memory studies: від пам'яті до забуття. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3 (12). С. 26–40.
7. Киридон А. М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161.
8. Книга пам'яті полеглих за Україну (2014–2022). URL: <https://memorybook.org.ua/>.

9. Кривда Н. Ю. Колективна пам'ять як чинник формування національної ідентичності. *Науковий вісник НУБіП України*. 2018. № 280. С. 106–119.

10. Монолатій І. «А пам'ять лишиться лежати поза межами...». *ZBRUC*. 10.01.2019. URL: <https://zbruc.eu/node/86032/>.

11. Петришин О. Вони загинули через війну: на «Стіні пам'яті» у Львові розмістили фото вбитих мешканців Київщини. *Вечірній Київ*. 07.05.2022. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/66051/>.

12. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів : [довідник]. Київ : ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. 435 с.

13. Чик А. Колективна пам'ять як основа консолідації українства. *Українознавство*. № 1 (18). 2016. С. 61–63.

14. [Robert Pyrah](#). Memory and Theory in Eastern Europe, ed. Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor (New York: Palgrave Macmillan, 2013; pp. 279. £58) *The English Historical Review*. Volume 133, Issue 561, April 2018, Pages 427–429. <https://doi.org/10.1093/ehr/cey061>.

References

1. Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsiyi kul'turnoyi pam'yati* [Spaces of Remembrance. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Kyiv [In Ukrainian].

2. Bodnar, H. (2020). Vid «kolektyvnoyi pam'yati» do «pam'yati hrup» ta postpam'yati: do pytannya rozvytku i suchasnykh vyklykiv u studiyakh pam'yati [From «collective memory» to «group memory» and postmemory: on the development and current challenges in memory studies]. *Ukrayina–Pol'shcha: istorychna spadshchyna i suspil'* – [Ukraine-Poland: Historical Heritage and Public Consciousness], issue 13, pp. 257–288 [In Ukrainian].

3. Boyko, O. D. (2012). Kolektyvna pam'yat': pryroda, sut', struktura. [Collective memory: nature, essence, structure]. *Natsional'na ta istorychna pam'yat'* – [National and Historical Memory], issue 3, pp. 93–105 [In Ukrainian].

4. Dovhopolova, O. (2019). «Rozryvy» kolektyvnoyi pam'yati: problematyka vuyavlennya ta likuvannya [«Ruptures» in Collective Memory: Problems of Identification and Treatment]. *Ukrayina moderna* – [Modern Ukraine], part 26, pp. 141–161 [In Ukrainian].

5. Drach, O. (2019). Kolektyvna pam'yat' i natsional'na istoriya u seredniy osviti Ukrayiny doby nezalezhnosti [Collective Memory and National History in Secondary Education in Ukraine's Post-Independence Era]. *Kyyivs'ki istorychni studiyi* – [Kyiv Historical Studies], no. 2(9), pp. 43–51 [In Ukrainian].

6. Il'yin, V. V. (2020). Memory studies: vid pam'yati do zabuttya [Memory studies: from memory to oblivion]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* – [Problems of World History], no. 3(12), pp. 26–40 [In Ukrainian].

7. Kyrydon, A. M. (2017). Studiyi pam'yati u suchasniy humanitarystytsi [Memory Studies in Contemporary Humanities]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* – [Ukrainian Historical Journal], no. 4, pp. 150–161 [In Ukrainian].

8. (2014–2021). Knyha pam'yati polehlykh za Ukrayinu [Book of Memory of those who Died for Ukraine]. URL: <https://memorybook.org.ua/> [In Ukrainian].

9. Kryvda, N. Yu. (2018). Kolektyvna pam'yat' yak chynnyk formuvannya natsional'noyi identychnosti [Collective Memory as a Factor in the Formation of National Identity]. *Naukovyy visnyk NUBiP Ukrayiny* – [Scientific Bulletin of NULES of Ukraine], no. 280, pp. 106–119 [In Ukrainian].

10. Monolatiy, I. (2019). «A pam'yat' lyshyt'sya lezhaty poza mezhamy...» [«And the memory will remain lying outside... »]. ZBRUČ. 10.01.2019. URL: <https://zbruc.eu/node/86032//> [In Ukrainian].

11. Petryshyn, O. (2022). Vony zahynuly cherez viynu: na «Stini pam'yati» u L'vovi rozmistyly foto vbytykh meshkantsiv Kyyvivshchyny [They died because of the war: photos of murdered residents of Kyiv region placed on the «Wall of Memory» in Lviv]. *Vechirniy Kyiv* – [Evening Kyiv]. 07.05.2022. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/66051/> [In Ukrainian].

12. (2013) Natsional'na ta istorychna pam'yat': slovnyk klyuchovykh terminiv [dovidnyk] [National and Historical Memory: a Glossary of Key Terms : [handbook]]. Kyiv [In Ukrainian].

13. Chyk, A. (2016). Kolektyvna pam'iat yak osnova konsolidatsii ukrainstva [Collective Memory as a Basis for the Consolidation of Ukrainians]. *Ukrainoznavstvo* – [Ukrainian Studies], no. 1(18), pp. 61–63 [In Ukrainian].

14. Pyrah, R. (2018). Memory and Theory in Eastern Europe, ed. Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor (New York : Palgrave Macmillan, 2013; pp. 279. £58) *The English Historical Review*. Vol. 133, Issue 561, April 2018, Pages 427–429. <https://doi.org/10.1093/ehr/cey061> [In English].

Рецензенти:

І. О. Демуз, д. і. н., проф.;

Н. Б. Щebetюк, д. і. н.

Надійшла до редакції: 10.11.2023 р.